

Janusz Pelc

W sprawie szesnastowiecznych wydań "Psałterza" Jana Kochanowskiego : kilka uwag i uzupełnień

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 53/4, 527-542

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

II. M A T E R I A Ł Y I N O T A T K I

JANUSZ PELC

W SPRAWIE SZESNASTOWIECZNYCH WYDAŃ „PSAŁTERZA” JANA KOCHANOWSKIEGO

(KILKA UWAG I UZUPEŁNIEŃ)

Psalterz Dawidow przekładania Jana Kochanowskiego najwięcej chyba sprawił kłopotu Kazimierzowi Piekarskiemu, bibliografowi staropolskich wydań dzieł poety czarnoleskiego. Warto tu przypomnieć, iż autor *Bibliografii dzieł Jana Kochanowskiego* nie podjął próby udzielenia ostatecznej, lub choćby tylko bardziej zdecydowanej, odpowiedzi na pytanie dla tematu opracowywanego przezeń dość zasadnicze: czy *Psalterz* był drukowany po r. 1641, a jeśli tak, to kiedy, gdzie i przez kogo? ¹

Nie był to zresztą kłopot jedyny czy też choćby jedyny poważniejszy. Kłopot drugi, również bardzo istotny, to sprawa uporządkowania, czyli uszeregowania i datowania środkowej — nazwijmy ją tak — grupy wydań *Psalterza* (P XXIII, XXX—XXXI). Mówiąc ściślej, chodzi tu o wydania znane Piekarskiemu i oznaczone datami: 1585, 1586, 1586/1587 i 1587. W *Bibliografii* Piekarskiego wydania te wśród edycji *Psalterza* zajmują pozycje oznaczone następującymi numerami:

- XXII. 4. — wydanie z datą 1585 (w rzeczywistości, według Piekarskiego, między 1590 a 1593);
- XXII. 6. — wydanie z datą 1586 A (w rzeczywistości między 1590 a 1598);
- XXII. 7. — wydanie z datą 1586 B (w rzeczywistości około 1598);
- XXII. 8. — wydanie z datą 1586 C (w rzeczywistości między 1594 a 1600);
- XXII. 9. — wydanie z datą 1586 D (w rzeczywistości około 1603 lub 1604);

¹ K. Piekarski, *Bibliografia dzieł Jana Kochanowskiego. Wiek XVI i XVII*. Wydanie 2, rozszerzone. Kraków 1934, s. VIII, XXXIV—XXXV. Powołując się na to wydanie, podawać będziemy tylko stronę opatrzoną literą P; numery poszczególnych wydań według Piekarskiego — w nawiasie bez litery P.

- XXII. 10. — wydanie z datami 1586 (karta tytułowa) i 1587 (kolofon) — według Piekarskiego, w rzeczywistości po 1590;
 XXII. 11. — wydanie z datą 1587 A (czy fałszywie? — raczej po 1590);
 XXII. 12. — wydanie z datą 1587 B (w rzeczywistości po 1590).

Z grupy wyżej wyliczonych wydań od razu możemy wyłączyć edycję 1586 D. Jak przekonywająco dowiódł Piekarski (P XXX), jest ona drukiem późniejszym, oddzielonym od wyodrębnionej grupy wydaniem z r. 1601 (data rzeczywista). Pozostałe wyżej wyliczone wydania Piekarski umieszcza między dwiema grupami edycji *Psałterza*. Z jednej strony będzie to grupa wydań najwcześniejszych, noszących daty autentyczne: *editio princeps* z r. 1579, wydanie drugie, ostatnie opublikowane za życia poety, z r. 1583 (warianty A i B), wreszcie wydanie trzecie, na karcie tytułowej noszące datę 1585, a w kolofonie — 1586. Z drugiej strony — grupa wydań późniejszych: edycja z r. 1601 (rzeczywiście), wydanie 1586 D, wydanie 1606 A (datowane prawdziwie) i dalej edycje tłoczone przez oficynę Andrzeja Piotrkowczyka.

Pomińmy na razie sprawę proponowanej w sposób hipotetyczny przez Piekarskiego wewnętrznej kolejności wyodrębnionej grupy siedmiu wydań. Odnotujmy natomiast, iż na podstawie analizy typograficznej autor *Bibliografii dzieł Jana Kochanowskiego* dochodzi do wniosku, że wszystkie wymienione wydania z tej grupy są datowane fałszywie i że w istocie pochodzą one z lat między 1590 a 1600. Dalej zaś, że wydania te wśród znanego dotychczas materiału nie mają odpowiedników datowanych prawdziwie (P XXXI, XXXV).

Autorowi niniejszych rozważań udało się odszukać materiały, które pozwalają nieco inaczej spojrzeć na całą wyżej wyodrębnioną grupę. Materiały te to przede wszystkim trzy druki całkowicie (dwa) lub przynajmniej bezpośrednio (jeden) nie znane Piekarskiemu, a zawierające *Psałterz Dawidow* przekładania Jana Kochanowskiego. Wszystkie te trzy druki na karcie tytułowej noszą datę: MDLXXXVII. Jeden z nich, jak przekonamy się z dalszych wywodów, odpowiada wydaniu umieszczonemu przez Piekarskiego wśród *Psałterzy* Kochanowskiego na pozycji pierwszej (XXII. 1.). Piekarski nie znał zresztą wydania z autopsji i swą całą wiedzę o nim oparł na dokonanym przez Józefa Przyborowskiego opisie zdefektowanego egzemplarza². Dwa pozostałe wydania różnią się od wszystkich edycji *Psałterza*, opisanych przez Piekarskiego. Wszystkie te trzy druki różnią się także między sobą. Nim jednak podamy bliższy opis bibliograficzny tych trzech nowych edycji, zgodnie ze schematem przyjętym w książce Piekarskiego, odnotujmy jeszcze jedno uzupełnie-

² Zob. J. Przyborowski, *Wiadomość o życiu i pismach Jana Kochanowskiego*. Poznań 1857, s. 85—87.

nie. Otóż wydanie, określone przez autora *Bibliografii* jako edycja 1586 C, jest w istocie jeszcze jednym wznowieniem *Psalterza* z datami 1586/1587. W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie pod sygnaturą XVI. Qu. 1415 znajduje się egzemplarz tego wydania, Piekarskiemu nie znany, pozbawiony wprawdzie karty tytułowej, ale zawierający na k. nlb. Ee₄ kolofon. Zgodnie z przyjętym w *Bibliografii* Piekarskiego schematem podajemy tu jego zapis:

Kolofon na k. nlb. Ee₄, w. 8: Cum Gratia & Priuilegio S.R.M. || fraktura ozdobna: W Krákovie/. || Szwabacha: Z Drukárnie Lázarzówéy. Roku Pañłkiégo / || 1587. ||

Teraz z kolei przejdźmy do opisu zachowanych egzemplarzy trzech wydań, całkowicie lub bezpośrednio nie znanych Piekarskiemu. Jak już zaznaczono, trzy te druki na karcie tytułowej noszą rzymskimi cyframi odbitą datę: MDLXXXVII, czym różnią się od znanego Piekarskiemu wydania 1587 B, w którym datę tę złożono cyframi arabskimi. Wydanie 1587 A, Piekarski opisał na podstawie mocno zdefektowanego egzemplarza lubelskiej Biblioteki im. Łopacińskiego, w którym m. in. zupełnie brak składek A—D. W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie odnajdujemy dziś o wiele pełniejszy egzemplarz tego wydania (sygn. XVI. Qu. 931). I w nim brak jednak również karty tytułowej. Być może i tu więc data była na karcie tytułowej oznaczona cyframi rzymskimi: MDLXXXVII lub też nawet MDLXXXVI.

Egzemplarz pierwszego z trzech wydań *Psalterza* Kochanowskiego z datą 1587, nie znany Piekarskiemu, posiada Biblioteka Narodowa w Warszawie, stąd też w dalszych rozważaniach edycję tę będę umownie i skrótowo nazywał wydaniem warszawskim. Egzemplarz owego wydania znajduje się w klocku (sygn. XVI. Qu. 1407—1410), i to w klocku dość osobliwym. Oprócz *Psalterza* z datą 1587 mamy w nim bowiem wydanie zbioru *Ian Kochanowski* z r. 1611 (data rzeczywista), *Rotuły* z datą 1611 i *Pieśni trzy* z roku 1580 (!).

Przynależność poszczególnych wydań utworów poety czarnoleskiego do klocków dostarczyła — jak wiadomo — Piekarskiemu materiału do pośredniego ustalania chronologii (P XXIV—XXXI). Oczywiście przy rozważaniach tego typu brać możemy pod uwagę jedynie klocki stanowiące istotnie zwarte zespoły wydawniczo-handlowe. Otóż omawiany tu klocek nie stanowi takiego zespołu. Późna oprawa, przede wszystkim zaś dość oryginalne zestawienie składu zawartości przekonuje nas, że jest on przypadkowym zlepkiem, połączonym zapewne w czasach późniejszych. Z obecności w nim nie możemy więc nawet w przybliżeniu wnioskować o chronologii warszawskiego wydania *Psalterza*. Opis wydania warszawskiego według schematu przyjętego w *Bibliografii* Piekarskiego wygląda następująco:

Tytuł w ramce A (stan IV, uszkodz. z lewej strony): PSALTERZ || DAWIDOW. || PRZEKLADANIA || IANA || KOCHANOWSKIEGO || *kartusz z Dawidem A || kursywa:* Wszystko pod rozsądek Kościoła powszechnego || niechay podłęże. || *szwabacha:* ℣ W Krakowie/ z Drukárni Lázárzowéy: || Roku Páńskiego/ *antykwa:* MDLXXXVII. ||

Kolofon na k. nlb. Ee_{4a}, w 8, antykwa tekstowa duża: Cum Gratia & Priuilegio S.R.M. || *fraktura ozdobna:* W Krakowie/ || *szwabacha:* Z Drukárnie Lázárzowéy. Roku Páńskiego. || 1587. ||

Str. 2 (odwrot k. tyt.): dedykacja Myszkowskiemu. Str. 3—216: tekst. k. nlb. Ee_{1a} — Ee_{4a}: Reyestr Psálmow wedle tytułow || Polskich rzędem obiecádtá ||. K. nlb. Ee_{4a}: kolofon. K. nlb. Ee_{4b} *Za przywilejem* bez daty i słów „bez dołożenia”.

4°. 112 kart. Sygn. A — Z, Aa — Ee₄. Paginacja: str. [1], 2—216 + 4 k. nlb. Tekst w ramce liniowej A. Nagł. kolumn. Kust. stron. 32 ww. Pisma: szwabacha tekstowa mała (tekst; 20 ww. = 85/86 mm); fraktura ozdobna (nagł. kolumn. *Za przywilejem*; 5 ww. = 37/38 mm); antykwa tekstowa duża (nagł. psalmów). Położenie sygnatur — por. tabela zamieszczona na końcu artykułu, por. też w *Bibliografii* Piekarskiego tabl. IV.

Następne wydanie *Psalterza* Kochanowskiego z datą M.D.LXXXVII na karcie tytułowej, które w rozważaniach niniejszych zamierzamy opisać i omówić w sposób szczegółowy, znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Poznańskiego im. Adama Mickiewicza, jako pierwsza pozycja w kločku oznaczonym sygnaturami S. D. 3620. I. — S. D. 3623. I. i zawierającym poza tym wydanie *Ian Kochanowski* z datą 1585 (według Piekarskiego red. C, I. 3, w rzeczywistości po VI 1590 przed 1595), *Fraszki* z datą 1950 (według Piekarskiego red. B, wyd. B, IX. 5, w rzeczywistości między 1590 a 1598), wreszcie zaś *Fragmenta* z datą 1590 (według Piekarskiego wyd. C, w rzeczywistości między 1590 a 1593). Zawartość niniejszego kločka, dawna jego spoiistość, poświadczona oprawą, umożliwia nam w sposób pośredni wnioskowanie o chronologii zamieszczonego tu wydania *Psalterza*. Sprawę tę na razie jednak sygnalizujemy tylko, zamierzając do niej jeszcze powrócić. Najpierw podajmy opis samego wydania *Psalterza*, które w dalszych rozważaniach, podobnie jak wydanie opisane wyżej, nazywać będę skrótowo wydaniem poznańskim:

Tytuł w ramce A (stan VII, uszkodz. z lewej strony): PSALTERZ || DAWIDOW. || PRZEKLADANIA || IANA || KOCHANOWSKIEGO. || *kartusz z Dawidem A || kursywa:* Wszystko pod rozsądek Kościoła powszechnego || niechay podłęże. || *szwabacha:* ℣ W Krakowie/ w Drukárni Lázárzowéy: || Roku Páńskiego/ *antykwa:* M.D.LXXXVII. ||

Kolofon na k. nlb. Ee_{4a}, w. 8, antykwa tekstowa duża: Cum Gratia & Priuilegio S.R.M. || *fraktura ozdobna:* W Krakowie/ || *szwabacha:* Z Drukárnie Lázárzowéy. Roku Páńskiego. || 1578. ||

Str. 2 (odwrót k. tyt.): dedykacja Myszkowskiemu. Str. 3—216: tekst. K. nlb. Ee_{1a} — Ee_{4a}: Reyestr Psalmów wedle tytułów || Polskich rzędem obiecádiá. ||. K. nlb. Ee_{4a} Kolofon. K. nlb Ee_{4b} *Za przywilejem* bez daty i słów „bez dołożenia”.

4°. 112 kart. Sygn. A — Z, Aa — Ee₄. Paginacja: str. [1], 2—216 + 4 k. nlb. Tekst w ramce liniowej A. Nagł. kolumn. Kust. stron. 32 ww. Pisma: szwabacha tekstowa mała (tekst; 20 ww. = 85/86 mm); fraktura ozdobna (nagł. kolumn. *Za przywilejem*; 5 ww. = 37/38 mm); antykwia tekstowa duża (nagł. psalmów). Na str. 87 nagł. kolumn. „Część czwarta” zamiast „Część wtora”. Położenie sygnatur — por. tabelę zamieszczoną na końcu artykułu, por. też w *Bibliografii* Piekarskiego tabl. IV.

O ile wydanie warszawskie *Psalterza* określić możemy jako zupełnie nie znane Piekarskiemu, to wydanie poznańskie określić trzeba jako znane pośrednio tylko i ułamkowo, a mianowicie za pośrednictwem opisu dokonanego przez Przyborowskiego, który zresztą miał w posiadaniu jedynie zdefektowany, pozbawiony karty tytułowej i czterdziestu początkowych stron, egzemplarz niniejszego wydania³. Dlatego też Przyborowski, opierając się jedynie na błędnej dacie kolofonu, uznał nasze wydanie poznańskie za edycję z r. 1578 (nie pierwszą zresztą, ale trzecią z kolei wśród wydań utworu poety czarnoleskiego, gdyż zdefektowane, pozbawione i kart tytułowych, i kolofonu, egzemplarze *Psalterza* z 1579 oraz 1583 r. ocenił bez podania daty jako edycję pierwszą i drugą)⁴. Kazimierz Piekarski, który przekonywająco dowiódł, iż *Psalterz* Kochanowskiego wydrukowano po raz pierwszy w r. 1579 (P XIX—XX), z rezerwą odniósł się do datowania Przyborowskiego. „Nie ulega [...] wątpliwości — pisał — że jest to wydanie późniejsze, może jedno jeszcze z datą 1587” (P 44). Nie znając z autopsji pełnego egzemplarza wydania, ani też nawet zdefektowanego egzemplarza, opisanego przez Przyborowskiego, Piekarski wysunął więc przypuszczenie, które potwierdza rzeczywistość. Istotnie bowiem, jak wynika z opisu pełnego egzemplarza, wydanie *Psalterza*, umieszczone przez autora *Bibliografii dzieł Jana Kochanowskiego* (w oparciu o wiadomość przekazaną przez Przyborowskiego) na pozycji pierwszej (XXII. 1.), jest edycją z datą 1587 (M.D.LXXXVII).

Trzecie wydanie *Psalterza* z datą M.D.LXXXVII, podobnie jak i wydanie warszawskie, nie znane zupełnie Piekarskiemu ani też Przyborowskiemu, znajduje się w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (sygn. XVI. Qu. 2301). Podobnie jak w poprzednich wypadkach, druk ten w dalszych rozważaniach umownie nazywać będę wydaniem lub egzemplarzem wrocławskim:

³ *Ibidem*. Wszystkie cechy tego wydania odnotowane przez Przyborowskiego powtarzają się w opisanym wydaniu poznańskim *Psalterza* z datą 1587.

⁴ *Ibidem*, s. 80—85.

Tytuł w ramce A (stan VII, uszkodz. z lewej strony): PSALTERZ || DAWIDOW. || PRZEKLADANIA || IANA || KOCHANOWSKIEGO. || *kartusz z Dawidem A || kursywa:* Wszystko pod rozsa-
dek Kościoła powszechnego || niechay podłęże. || *szwabacha:* \mathcal{F}
W Krakowie/ W Drukárni Lázárzowéy: || Roku Páńskiego/ *antyk-*
wa: M.D.LXXXVII. ||

Kolofon na k. nlb. Ee_{4a}, w. 8, antykwa tekstowa duża: Cum Gratia & Priuilegio S.R.M. || *fraktura ozdobna:* W Krakowie/ || *szwabacha:* Z Drukárnie Lázárzowéy/ Roku páńskiego/ || 1587. ||

Str. 2 (odwrot k. tyt.): dedykacja Myszkowskiemu. Str. 3—216: tekst. K. nlb. Ee_{1a} — Ee_{4a}: Reyestr Psálmow wedle tytułow || Polskich rzędem obiecádtá. || K. nlb. Ee_{4a} kolofon. K. nlb. Ee_{4b} *Za przywilejem* bez daty i słów „bez dołożenia”.

4°. 112 kart (brak jednej — k. O₄). Sygn. A — Z, Aa — Ee₄. Paginacja: str. [1], 2—44, 46, 46—145 (w tym brak str. 111—112, czyli k. O₄), 46, 147 — 216 + 4 k. nlb. Tekst w ramce liniowej A (wyjątek stanowi tu jedynie składka P wzięta z wydania z r. 1583; tu oczywiście mamy ramkę liniową L). Nagł. kolumn. Kust. stron. 32 ww. Pisma: szwabacha tekstowa mała (tekst; 20 ww. = 85/86 mm); fraktura ozdobna (nagł. kolumn. *Za przywilejem*; 5 ww. = 37/38 mm); antykwa tekstowa duża (nagł. psalmów). Na str. 80 błędnie: „PSALM LX” zamiast „PSALM LV”. Położenie sygnatur — por. tabelę zamieszczoną na końcu artykułu, por. też w *Bibliografii Piekarskiego* tabl. IV.

Powyższy opis uzupełnić trzeba dodatkową uwagą. Otóż składka P nie jest bynajmniej jedyną pożyczoną z obcego wydania. Przy uważnym zestawieniu z innymi wydaniem pożyczek tych odnaleźć możemy znacznie więcej. Oto ich wykaz:

1) Z wydaniem nazwanym przez Piekarskiego 1587 A (XXII. 11.) łączą egzemplarz wrocławski następujące składki: B, G, H, O, Q, S, U, Dd i przypadkowo raczej część składki A (k. A₂, karty tytułowej brak w znanych obecnie egzemplarzach wydania 1587 A, karty A₃ i A₄ są zaś obustronnie zdecydowanie różne).

2) Z wydaniem 1586/1587 (XXII. 10.) łączą egzemplarz wrocławski składki: F, K, L, M, Aa, Cc, Ee.

3) Składki E, Y i Bb są w egzemplarzu wrocławskim identyczne z odpowiednimi składkami wydania z datą 1585 (XXII. 4.).

4) Składki C i N w egzemplarzu wrocławskim są identyczne z odpowiednimi składkami wydania poznańskiego.

5) Składka R w egzemplarzu wrocławskim pochodzi z wydania 1585/1586 (XXII. 5.).

6) Wreszcie wspomniana składka P znajdująca się w egzemplarzu wrocławskim pochodzi z wydania 1583 (XXII. 3.).

W konsekwencji przy obecnej znajomości materiału stwierdzamy, iż w wydaniu wrocławskim jedynie składki: D, I, T, X, Z są jego wyłącz-

ną własnością. Poza tym należy do niego najprawdopodobniej składka A. Świadczy o tym fakt, iż w wydaniu wrocławskim arkusz A jest jednolity (papier, znak wodny). Natomiast w egzemplarzu wydania 1587 A znajdującym się w Bibliotece Narodowej (sygn. XVI. Qu. 931) karta A₂ różni się (papier, znak wodny) od pozostałych kart składki: A₃ i A₄. Przypuszczać więc można, iż kartę A₂, wziętą z jakiegoś egzemplarza wydania wrocławskiego, włączono tu później na miejsce wydartej karty właściwej. Tyle można powiedzieć w oparciu o materiał znany obecnie. Trzeba się zresztą liczyć również z możliwością, iż możemy kiedyś odkryć jeszcze jakieś nie znane, „nowe” wydanie, w którym odnajdziemy i te arkusze.

W tym miejscu musimy postawić pytanie dość zasadnicze. Czy egzemplarz wrocławski należy traktować jednak jako osobne wydanie, czy też tylko jako dowolnie ułożoną składankę luźnych arkuszy poszczególnych wydań? Niepokojąco duża ilość arkuszy wspólnych z innymi wydaniem i fakt, iż wśród nich odnajdujemy składki edycji znacznie wcześniejszych z r. 1583 oraz 1585/1586, przemawiałyby raczej za drugą możliwością. Ponieważ jednak, przynajmniej obecnie, część arkuszy egzemplarza wrocławskiego uznać musimy za jego oryginalną lub prawdopodobnie oryginalną (składka A) własność, przy wszystkich zastrzeżeniach stwierdzić należy, że stanowi ono przedruk fragmentaryczny⁵, czyli nową jednak, choćby w części, jednostkę wydawniczą, wchłaniającą wprawdzie fragmenty innych wydań, ale nie będącą przypadkową tylko składanką różnych obcych arkuszy.

W egzemplarzu wrocławskim największa ilość arkuszy jest identyczna z odpowiednimi składkami wydań 1587 A (XXII. 11.) i 1586/1587 (XXII. 10.) i prawdopodobnie wzięta została z tych edycji. Bardzo trudno byłoby jednak uznać egzemplarz wrocławski za wariant któregoś z tych dwu wydań. Znamienny jest fakt, iż w egzemplarzu wrocławskim odnajdujemy również trzy arkusze z wydania z datą 1585 (XXII. 4.) i dwa z wydania poznańskiego. Warto przypomnieć, iż spośród wymienionych czterech wydań, będących główną podstawą zapożyczeń, trzy przynależą do tzw. „grupy środkowej”, czyli do grupy wydań, które Piekarski ramowo schronologizował pomiędzy rokiem 1590 a 1600. Pożyczki z wydań wcześniejszych — 1583 i 1585/1586 — są znacznie skromniejsze (po jednym arkuszu). Można by je nawet uznać za przypadkowe uzupełnienia, dokonane niekoniecznie przez samego wydawcę.

Mechanizm powstania fragmentarycznego wydania wrocławskiego w sposób hipotetyczny zrekonstruować można chyba następująco. W Drukarni Łazarzowej kiedyś w latach dziewięćdziesiątych (sądząc po

⁵ Por. K. B u d z y k, *Studia z zakresu nauk pomocniczych i historii literatury polskiej*. T. 1. Wrocław 1956, s. 130—135.

przeprowadzonej przez Piekarskiego próbie ustalenia chronologii trzech wydań „pożyczających” — prawdopodobnie w pierwszej połowie tego okresu) stwierdzono istnienie pewnej ilości wolnych arkuszy z wydań odbitych poprzednio. Arkuszy tych było prawdopodobnie najwięcej z wydań odbitych niedawno. Wskutek błędnego obliczenia czy też konieczności wcześniejszego zwolnienia materiału typograficznego, użytego do składu poszczególnych arkuszy⁶, mogła zaistnieć nawet okoliczność, iż niektórych składek odbito więcej, innych zaś mniej. Wydawca, nie chcąc marnować cennego produktu, postanowił wówczas zapewne z pozostałych arkuszy kilku wydań złożyć całość, przy czym ze starych remanentów wygrzebał być może również pozostałe resztki czy fragmenty zdekompletowanych egzemplarzy (tu w postaci składek P i R). Brakujące arkusze odbito natomiast z nowego składu. Sądzę też, iż egzemplarz wrocławski nie był unikatem. Dla ratowania dwu niepełnych egzemplarzy wydań 1586/1587 (XXII. 10.) i 1587 A (XXII. 11.) oraz kilku z edycji innych — wydawcy nie opłaciliby się chyba, nawet mimo wysokich cen papieru, składać na nowo kilku arkuszy. Zapewne tych pozostałych arkuszy, głównie z wydań 1587 A i 1586/1587, musiała być pewna, dość spora liczba. W ten sposób doszło prawdopodobnie do fragmentarycznego przedruku części arkuszy i do powstania krótkiej zapewne serii wydania składanego, którego reprezentantem jest jedyny znany nam dziś egzemplarz wrocławski.

Fakt, iż do wydania wrocławskiego wchodziły arkusze innych wydań posiada istotne znaczenie dla chronologii niektórych edycji „grupy środkowej”, wydania poznańskiego i oczywiście dla określenia przybliżonego czasu powstania fragmentarycznego przedruku, wykonanego dla celów tego „wydania”. Dlatego też do uwag powyższych przyjdzie jeszcze nawiązać w dalszych rozważaniach.

Po dokonaniu opisu nowych materiałów możemy przejść do próby ustalenia chronologii trzech zaprezentowanych wydań i określenia ich miejsca wśród szesnastowiecznych edycji *Psalterza* Jana Kochanowskiego. Najprościej wygląda tu sprawa wydania warszawskiego. Na podstawie stanu ramki tytułowej A — stan IV według tabeli Piekarskiego (P XV—XVII), stwierdzamy, że jest to wydanie oryginalne z roku 1587. Podobny stan ramki występuje we *Wrózkach* Kochanowskiego, drukowanych w r. 1587 (po 15 maja — data przedmowy). O autentyczności daty wydania warszawskiego *Psalterza* przekonuje nas jeszcze bardziej uważne porównanie stanu odbicia ramki A w tym wydaniu i we *Wrózkach* z jednej strony oraz w wydaniu *O Czechu i Lechu historii naganionej*, opublikowanej po 4 czerwca 1589 r. — z drugiej strony.

⁶ *Ibidem*, s. 134.

Piekarski stan ramki tytułowej A zarówno przy *Wrózkach*, jak i przy *O Czechu i Lechu historii naganionej* określili jako IV. Tymczasem przy uważnym porównaniu dostrzec tu możemy różnicę w stanie listwy poziomej górnej. Na karcie tytułowej *Wrózek*⁷ i warszawskiego wydania *Psalterza* z 1587 r. stwierdzamy, przyjmując określenia Piekarskiego, stan I tejże listwy poziomej górnej, czyli dostrzegamy tylko uszkodzenie w dolnym lewym kącie. Na karcie tytułowej *O Czechu i Lechu historii naganionej* z r. 1589 obserwując listwę poziomą górną zauważa się nie tylko uszkodzenie w dolnym lewym kącie (por. ryc. I, stan I listwy poziomej górnej), lecz również lekkie przerwanie linii dolnej około środka (por. ryc. II). Jest to już więc stan II listwy poziomej górnej, który Piekarski zaobserwował dopiero przy opisie charakteryzującym V stan całej ramki tytułowej A. W konsekwencji, przyjmując zapis, jakim Piekarski określa kolejne stany ramki tytułowej A (P XV—XVI), należy rozróżnić stan IVa i stan IVb:

IVa: G I	D II	P III	L II
IVb: G II	D II	P III	L II

Stan IVa występuje w drukach wytłoczonych w 1587 i 1588 roku⁸. Stan IVb pojawia się w druku z roku 1589.

Oprócz sprawy stanu ramki tytułowej A, który przy ustaleniu chronologii wydania warszawskiego posiada znaczenie decydujące, w edycji tej odnajdujemy jeszcze jedną, oczywiście mniej ważną cechę, łączącą ją z wcześniejszą grupą wydań *Psalterza* poety czarnoleskiego. Piekarski stwierdza (P XXIII), iż we wcześniejszych wydaniach *Psalterza*, czyli edycjach 1579, 1583, 1585/1586, posiadających prawdziwe daty (potwierdza to porównawcza analiza stanu ramki tytułowej A), jako inicjałów poszczególnych psalmów i dedykacji użyto tzw. głosek uncjalnych o wysokości 17 mm. Gwoli prawdzie należy tu zresztą dodać, iż nie wszystkie inicjały w tych wydaniach są jednakiej wysokości. Obok bowiem inicjałów 17 mm, występujących najczęściej, mamy też 22/23 mm, a w niektórych miejscach również 14 oraz 11 mm. Faktem jest natomiast, że w wyżej wymienionych trzech wczesnych wydaniach *Psalterza* i w wydaniu warszawskim mamy właśnie tylko takie inicjały. Wydanie warszawskie było zresztą niewątpliwie składane w oparciu o edycję 1585/1586. Obok użycia podobnych inicjałów świadczy o tym stosowany

⁷ Por. K. Piekarski, *Katalog Biblioteki Kórnickiej*. T. 1: *Polonica XVI wieku*. Kraków 1929, s. 137.

⁸ Por. np.: W. Goślicki, *Witanie Rady Stanów Koronnych Polskich do Króla [...] Zygmunta III*. Kraków 1587 (warianty A i B), Drukarnia Łazarzowa. — H. Powodowski, *Wędzidło na błędy i bluźnierstwa nowoariańskie [...]*. Cz. 2, ks. 1. Kraków 1588 (po 20 I), Drukarnia Łazarzowa.

często podobny układ kolumn, wspólność niektórych ozdobników, wreszcie niektóre cechy ortografii (np. pisownia „sye”) i obecność tylko polskiego rejestru psalmów.

Skoro wspomnieliśmy o inicjałach, przypomnieć warto, iż pozostałe (późniejsze) wydania *Psalterza* Jana Kochanowskiego wytłoczone przez prasy Drukarni Łazarzowej Piekarski ze względu na rodzaj zastosowanych inicjałów podzielił na dwie grupy: 1) wydania, w których inicjał duży (17 mm) występuje tylko przy pierwszym psalmie każdej księgi, przy pozostałych natomiast psalmach występuje w charakterze inicjałów majuskuła fraktury ozdobnej — 1585, 1586 A, 1586 C, 1586/1587, 1587 A, 1587 B; 2) wydania, w których inicjał duży (17 mm) występuje tylko przy psalmie pierwszym — 1586 B, 1586 D, 1601, 1606 A (a więc tylko jedno wydanie z „grupy środkowej” — 1586 B — i trzy zdecydowanie późniejsze, odbite już w XVII wieku).

W stosunku do pierwszej z wymienionych wyżej grup możemy wnieść od razu uzupełnienie. Tu bowiem należy umieścić wydanie poznańskie i fragmentaryczny przedruk wrocławski. Prócz tego należy dodać, iż w wydaniu 1587 A i we fragmentarycznym przedruku wrocławskim mamy, obok majuskuły fraktury ozdobnej, w niektórych miejscach inicjaliki 11 i 9 mm.

O ile przy ustalaniu chronologii wydania warszawskiego decydującą rolę odegrało określenie stanu ramki tytułowej A, to przy wydaniach poznańskim i wrocławskim nie posiada ono, praktycznie biorąc, zbyt wielkiego znaczenia. Stan VII ramki tytułowej A wykazują wszystkie wydania *Psalterza* Jana Kochanowskiego wytłoczone w Drukarni Łazarzowej w latach dziewięćdziesiątych w. XVI, a oprócz tego również i wydanie z roku 1601. Dopiero w wydaniach 1586 D i 1606 A odnotujemy stan VIII.

Porównanie inicjałów — argument zresztą mniejszej wagi — też, jak mogliśmy się przekonać, nie mówi zbyt wiele. Oba wydania: poznańskie i wrocławskie znalazły się tu po prostu w środkowej i najliczniejszej grupie, obejmującej prawie wszystkie (z wyjątkiem wydania 1586 B) edycje, które na podstawie porównawczej analizy stanu ramki tytułowej A zaklasyfikować można jako pochodzące z lat dziewięćdziesiątych. Jedyne istotniejsze spostrzeżenie, jakie możemy w tym miejscu odnotować, to stwierdzenie pewnego podobieństwa pokrewnych i tak (wskutek wspólnoty niektórych arkuszy) wydań: 1587 A i tzw. wrocławskiego (inicjały 11 i 9 mm).

Porównanie wymiaru pisma głównego tekstu (szwabacha tekstowa mała 85/86 mm) wykazuje podobieństwo wydania poznańskiego i fragmentarycznego przedruku wrocławskiego z edycjami *Psalterza* Kochanowskiego sprzed roku 1601. W żadnym z tych dwu wydań nie odnajdu-

jemy kursywy typu „nowy charakter”, używanej przez Jana Januszowskiego dopiero od r. 1594 (P XXII), której obecność pomogła Piekarskiemu w określeniu granicy *ante quem non* wydania *Psalterza* 1586 C (w istocie, jak wykazałem, jest to drugie wydanie z datami 1586/1587). W sumie porównanie cech typograficznych przekonuje nas o jednym, a mianowicie o tym, iż wydanie poznańskie i fragmentaryczny przedruk wrocławski należą do tzw. „środkowej grupy” *Psalterzy* Jana Kochanowskiego, pochodzących z oficyny Łazarzowej.

W tej sytuacji, pragnąc, choćby w przybliżeniu, uściślić chronologię wydań poznańskiego i wrocławskiego w ramach tzw. „grupy środkowej” *Psalterzy*, musimy zwrócić baczną uwagę przede wszystkim na dwie sprawy: 1) na analizę porównawczą klocków, która w badaniach Piekarskiego, zwłaszcza zaś przy pracy nad ustaleniem kolejności i chronologii wydań zbioru *Ian Kochanowski*, dała interesujące i ważne rezultaty; 2) na prześledzenie pokrewieństw wydania wrocławskiego z innymi edycjami „grupy środkowej” oraz w miarę możliwości pełną ich ocenę.

Zacznijmy od sprawy klocków. Przede wszystkim trzeba tu przypomnieć, iż Piekarski, pragnąc odnaleźć wśród staropolskich wydań utworów Jana Kochanowskiego tzw. „wydania zbiorowe”, wśród edycji wytłoczonych przez Drukarnię Łazarzową wyróżnił siedem tzw. serii wydawniczych, składających się z następujących elementów: 1) zbiór *Ian Kochanowski*, 2) *Pieśni* (w dwu pierwszych seriach, potem wchłonięte zostały przez zbiór *Ian Kochanowski*), 3) *Fraszki*, 4) *Fragmenta*. Serię, składającą się z tych elementów, wydrukowanych jednocześnie lub w stosunkowo niewielkim odstępście czasu, nazwał Piekarski właśnie „wydaniem zbiorowym” (P XXIV—XXV). *Psalterz Dawidow*, zdaniem Piekarskiego, jako utwór najbardziej popularny i wydawany częściej niż inne rozmiął się nieco z „wydaniem zbiorowym” i w zasadzie do niego nie wchodził (P XXV—XXVI).

Jeżeli wydania dzieł Kochanowskiego — pisał Piekarski — wychodziły rzeczywiście seriami — to znaczy w pewnych wydawniczych zespołach — to chyba również tymi seriami musiały być często sprzedawane, a w następstwie i oprawiane. Zespoły introligatorskie — klocki — wydań dzieł Kochanowskiego powinny by przeto odzwierciedlać skład zespołów wydawniczych. [P XXV—XXVI]

Inaczej mówiąc, klocki stanowią empirycznie sprawdzalny materiał, który służy jako niezmiernie ważny punkt oparcia teoretycznej konstrukcji „wydania zbiorowego”. Oczywiście, podkreślono to już w niniejszych rozważaniach, nie może być dla nas interesującym materiałem po prostu każdy klocek, będący np. przypadkową składanką. Chodzi tu wyłącznie o klocki dawne i zawierające materiał bliski chronologicznie.

Z drugiej jednak strony materiał chronologicznie nieokreślony, obecny w tego typu zespołach, możemy *per analogiam* datować w przybliżeniu.

Jakkolwiek Piekarski *Psałterz Dawidow* przekładania Jana Kochanowskiego wyłączył z konstrukcji „wydania zbiorowego” w odniesieniu do pierwszych siedmiu zespołów, to przecież wyraźnie dostrzegł i docenił znaczenie jego obecności w dawnych klockach zawierających pierwsze „wydania zbiorowe”. Jak wynika z przeprowadzonej przez Piekarskiego porównawczej analizy klocków, *Psałterz* z poszczególnymi zespołami wydawniczo-handlowymi „wydania zbiorowego” związany był w luźniejszy sposób. Powtarzalność obecności danych wydań *Psałterza* w klockach reprezentujących poszczególne zespoły jest znacznie mniej regularna. Niekiedy z danym zespołem łączą się po dwa wydania *Psałterza* (P XXVI).

Na podstawie analizy dawnych klocków Piekarski stwierdził, że wydania *Psałterza* Kochanowskiego wytłoczone przez prasy Drukarni Łazarzowej łączyły się z siedmioma zespołami wydawniczo-handlowymi, reprezentującymi „wydania zbiorowe” i będącymi produktem tej samej oficyny drukarskiej, w sposób następujący (P XXVI):

1) wydanie *Psałterza* z r. 1583 (XXII. 3.) łączyło się z zespołem pierwszym, zawierającym *editio princeps* zbioru *Ian Kochanowski* 1585/1586 (I. 1.) i *Pieśni* 1586 (XVIII. 1.); teoretycznie Piekarski z zespołem tym wiąże również wydanie pierwsze *Fraszek* (IX. 1.);

2) z zespołem drugim, powstałym w latach 1589—1590, w jednym klocku łączy się wydanie *Psałterza* 1586/1587 (XXII. 10.). W klocku tym znajdujemy ponadto zbiór *Ian Kochanowski* 1585 A (I. 2. — w rzeczywistości 1589 lub 1590) i *Pieśni* 1586/1589 (XVIII. 2.);

3) z zespołem trzecim, powstałym według Piekarskiego około r. 1593 i zawierającym zbiór *Ian Kochanowski* 1585 B (I. 3. — między 1590 a 1595), *Fraszki* 1590 B (IX. 5. — między 1590 a 1598), *Fragmenta* 1590 B (VIII. 2. — między 1590 a 1593), łączy się dwukrotnie wydanie *Psałterza* 1585 (XXII. 4.) i raz (tym razem tylko ze zbiorem *Ian Kochanowski*) *Psałterz* 1587 A (XXII. 11.);

4) zespół czwarty, którego podstawą jest *Ian Kochanowski* 1585 C (I. 4. — między 1593 a 1598) nie wykazuje w jedynym znanym klocku powiązania z żadną edycją *Psałterza*.

5) zespół piąty, powstały według Piekarskiego około 1598 r. i mający za podstawę zbiór *Ian Kochanowski* 1598 (I. 5.) wykazuje w jednym klocku łączność z *Psałterzem* 1586 A (XXII. 6.) i dwukrotnie z *Psałterzem* 1586 B (XXII. 7.);

6) zespół szósty, mający za podstawę zbiór *Ian Kochanowski* 1600 (I. 6.), wiąże z sobą dwukrotnie *Psałterz* 1601 (XXII. 13.) i dwukrotnie *Psałterz* 1586 D (XXII. 9.);

7) zespół siódmy wreszcie, którego podstawą jest *Ian Kochanowski* 1604 (I. 7.), dwukrotnie łączy się z *Psalterzem* 1586 D (XXII. 9.).

Przytoczoną za Piekarskim listę, dokumentującą powiązania wydań *Psalterza* z siedmioma zespołami tzw. „wydań zbiorowych”, pomnożyć należy o jeszcze jedną pozycję, którą reprezentuje klocek zawierający poznańskie wydanie *Psalterza* z datą 1587. Zawartość tego klocka (*Ian Kochanowski* 1585 B, *Fraszki* 1590 B, *Fragmenta* 1590 C, na początku *Psalterz*) podałem już poprzednio.

Włączając klocek poznański do listy wyodrębnionych przez Piekarskiego zespołów wydawniczo-handlowych, stwierdzić trzeba, że wzbogaca on przeprowadzoną przez autora *Bibliografii dzieł Jana Kochanowskiego* klasyfikację. Klocek poznański stanowi bowiem, dzięki wprowadzeniu wydania *Fragmentów* 1590 C (zamiast 1590 B), wariant zespołu trzeciego (IIIb). Rozróżnienie dwu wariantów zespołu trzeciego: IIIa i IIIb — nie decyduje zresztą o ich wzajemnym następstwie chronologicznym. Oba bowiem wydania *Fragmentów* 1590 B i C Piekarski na podstawie wyników analizy typograficznej chronologizuje jednakowo: 1590—1593, a nawet wyraźnie stwierdza, iż sprawa ich kolejności nie jest rozstrzygnięta (P XXII).

Klocek poznański wnosi zresztą korekturę do hipotetycznie zrekonstruowanej przez Piekarskiego budowy serii IV, która nie znajduje nawet częściowego potwierdzenia w żadnym spośród znanych dotychczas klocków (P XXVI)⁹. Istnienie klocka poznańskiego, wbrew przypuszczeniu Piekarskiego (P XXIX), przekonuje nas, iż wydanie *Fragmentów* 1590 C nie było bynajmniej bez przydziału. Przeciwnie natomiast dokonaniem przez Piekarskiego przydziałowi *Fragmentów* 1590 C do hipotetycznie skonstruowanej serii IV, obok przynależności tego wydania do klocka poznańskiego, przemawia fakt, iż edycja *Fragmentów* 1590 C rozbija chronologiczną jednolitość hipotetycznej serii IV, zawierającej zbiór *Ian Kochanowski* 1585 C (między 1593 a 1598) i pozostające bez przydziału *Fraszki* 1590 C (między 1590 a 1598), oraz kwestionuje w pewnym stopniu orientującą datę, proponowaną przez autora *Bibliografii* dla zespołu IV — rok 1595. Zamiast nieco spekulatywnego wywodu Piekarskiego, którym uzasadniał on dla zespołu IV datę 1595 (P XXIX — w istocie przy jego propozycji, włączającej do zespołu IV *Fragmenta* 1590 C, nasuwa się tu inna data: około 1593), lepiej chyba, zgodnie ze znanymi obecnie faktami, stwierdzić, że nie mamy żadnych realnych poszlak, uzasadniających, iż *Fragmenta* 1590 C wchodziły rzeczywiście do zespołu IV, jeśli taki zespół w składzie proponowanym

⁹ Jedyne znane dotąd klocki z wydaniem *Ian Kochanowski* 1585 C zawiera ponadto *Fraszki* 1584 C (IX. 3.) i *Fragmenta* 1590 D (VIII. 4.).

przez Piekarskiego kiedykolwiek w ogóle istniał. Jednocześnie stwierdzić trzeba, że realnie istniejący dokument (klocek poznański) świadczy o przynależności *Fragmentów* 1590 C do zespołu IIIb.

Datę zespołu IIIb oznaczyć wypada około roku 1593. Fakt, iż zespół IIIa (dawny Piekarskiego zespół III) również datujemy około 1593, nie powinien nas odstraszać. Wprawdzie przy obecnej znajomości faktów nie potrafimy wyraźnie stwierdzić, który z wariantów zespołu III był w istocie wcześniejszy, lecz fakt, że oba pochodzą niemalże z tego samego czasu, rzuca ciekawe światło z jednej strony na dużą popularność, poczytność tekstów Kochanowskiego w początku lat dziewięćdziesiątych w. XVI, z drugiej strony zaś — na praktyki oficyny Łazarzowej.

Wszystkie druki wchodzące do obu wariantów zespołu III posiadają daty fałszywe. Oczywiście Januszowski drukując i wypuszczając na rynek edycje datowane wstecz musiał mieć w tym swój interes. Piekarski, który wyjaśnieniu tej zagadki poświęcił nieco uwagi, znajduje tu tylko jedno wytłumaczenie: Januszowski, trapiiony kłopotami finansowymi, chciał w ten sposób pozbawić spadkobierców Kochanowskiego części dochodów z honorariów za nowe wydania (P XXXI—XXXIII), dlatego też drukował edycje na pozór „stare”. Proceder ów nie był chyba jednak przedsięwzięciem całkowicie bezpiecznym, a oprócz tego, być może, drukarz nie orientował się w pełni w chłonności rynku. Dlatego też wypuszczał on zapewne z fałszywymi datami wydania w krótkich seriach, które rozchodziły się bardzo szybko. Ponieważ zaś zapotrzebowanie na teksty Kochanowskiego, na *Psałterz* w szczególności, utrzymywało się, a być może nawet roso, Januszowski odbijał wciąż nowe „stare” edycje, które m. in. stanowią właśnie naszą „grupę środkową” wydań *Psałterza* z lat dziewięćdziesiątych XVI wieku.

W tym miejscu chciałbym zgłosić wątpliwość pod adresem uwagi Piekarskiego, stwierdzającej, że fałszywie datowane wydania *Psałterza* z lat dziewięćdziesiątych nie mają swych odpowiedników datowanych prawdziwie (P XXXI, XXXV). Oryginalne wydanie z datą MDLXXXVII odnaleziono szczęśliwie. Wydanie noszące na karcie tytułowej datę MDLXXXV znane było również i Piekarskiemu (XXII. 5.). Mają więc swój odpowiednik fałszywie datowane wydania 1585 i 1587. Tak, ale co zrobić z wydaniami *Psałterza* z datą 1586? Istotnie, prawdziwie datowanego wydania MDLXXXVI czy 1586 nie udało się dotychczas odnaleźć. Czy rzeczywiście nie było go nigdy? Na to stanowczo nie potrafimy odpowiedzieć. Fakt istnienia datowanych prawdziwie wydań MDLXXXV/1586 i MDLXXXVII wydaje się przeczyć możliwości powstania między nimi jeszcze jednego prawdziwie datowanego wydania z roku 1586. Może jednak istotnie zamówienie społeczne na *Psałterz* Kochanowskiego było wtedy tak wielkie, iż w r. 1586 wypuszczono aż

dwa oryginalne wydania? A może ukazał się tylko wariant tytułowy tego samego wydania z datą MDLXXXVI, skoro datę tę mamy i tak w kolofonie? Mogła tu zresztą zajść innego jeszcze rodzaju okoliczność. Na podstawie porównania klocków za najwcześniejsze wydanie *Psalterza* noszące na karcie tytułowej datę MDLXXXVI uznać trzeba edycję 1586/1587 (XXII. 10.). Otóż w tym miejscu wysunąć by można domysł, iż w wydaniu 1586/1587 data MDLXXXVI na karcie tytułowej znalazła się przez pomyłkę zamiast MDLXXXVII, skoro w kolofonie mamy rok 1587. Drukowane potem wydania z datą 1586 mogły już automatycznie niejako nawiązać do karty tytułowej edycji 1586/1587. Przy okazji w niektórych wydaniach z datą 1586 (A i B) zecer mógł ujednoczyć z kartą tytułową kolofon. Natomiast w wydaniu określonym przez Piekarskiego jako 1586 C pozostał — jak wykazałem wyżej — kolofon: 1587.

Powyższe domysły przecież tylko pozwoliłem sobie wysunąć, ponieważ obecnie, po odnalezieniu prawdziwego wydania z r. 1587, wydaje się rzeczą mało prawdopodobną, by Januszowski świadomie produkował edycje datowane fałszywie, nie mające zupełnie odpowiedników datowanych prawdziwie. Taki proceder mógł być dość łatwo odkryty przez spadkobierców Kochanowskiego. Skoro już Januszowski decydował się na świadome oszustwo, to prawdopodobnie pragnął zachować pozory legalności swego przedsięwzięcia, co nie znaczy zresztą, by był zbyt drobiazgowy w przestrzeganiu mniej istotnych szczegółów. Dlatego też na karcie tytułowej nowego przedruku, miast daty złożonej cyframi rzymskimi, mogła potem pojawić się data złożona cyframi arabskimi. Dlatego też w wydaniu *Psalterza* z datą 1585 — tę samą datę mamy również w kolofonie, podczas gdy oryginalne wydanie z datą MDLXXXV w kolofonie posiada 1586.

Przechodząc od tej marginesowej nieco dygresji do głównego toku wywodów, spróbujmy wyniki porównawczej analizy klocków połączyć z obserwacjami opartymi o stwierdzone wyżej koneksje wydania wrocławskiego z innymi edycjami *Psalterza*. Spośród „grupy środkowej” *Psalterzy* wydanie wrocławskie, podobnie jak edycje 1586C/1587 (XXII. 8.) i 1587 B (XXII. 12.), nie wiąże się — jeśli chodzi oczywiście o materiał znany nam obecnie — z żadnym zespołem „wydania zbiorowego”. Jednocześnie jednak wydanie wrocławskie zawiera poszczególne arkusze wzięte, lub w każdym razie tożsame, z edycji 1586/1587 (XXII. 10.), 1585 (XXII. 4.), 1587.1578 (Poznań), 1587 A (XXII. 11.); a więc edycji, które wchodzi do klocków i wiążą się z II, IIIa lub IIIb zespołem tzw. „wydania zbiorowego” (pomijam tu sprawę pożyczki jednego arkusza z wydania 1583, wiążącego się z zespołem I). Na podstawie tej możemy podjąć próbę ustalenia ramowej chronologii fragmentarycznego przedruku wrocławskiego. Powstał on na pewno później niż wydania

1586/1587, 1585, 1587/1578, 1587 A, i najprawdopodobniej po r. 1593 (orientacyjna data zespołu IIIa i b).

Z dotychczasowych ustaleń Piekarskiego i autora niniejszych rozważań, opartych o analizę porównawczą klocków, nie wynikają żadne bliższe szczegóły, które pomogłyby nam w ustaleniu, choćby w przybliżeniu, chronologii dwu wydań „grupy środkowej” *Psałterzy*: 1586 C/1587 (XXII. 8.) i 1587 B (XXII. 12.). Czyżby na zasadzie wolnego miejsca wydania te należało wiązać z hipotetyczną konstrukcją zespołu IV, ogniskującą się wokół zbioru *Ian Kochanowski 1585 C* (na pewno po 1593, według Piekarskiego — I. 4. — przed 1598¹⁰)? Być może z czasem wypłyną nowe materiały, potwierdzające lub obalające ów zupełnie luźno rzucony domysł.

W oparciu o wyniki dotychczasowych rozważań możemy wreszcie podjąć próbę uzupełnienia i uściślenia podanej przez Piekarskiego (P XXXI) hipotetycznej listy, która wykazuje następstwo wydań *Psałterza*, opublikowanych przez Drukarnię Łazarzową. Układ jej, również hipotetyczny, kształtuje się następująco:

1579 || 1583 || 1585/1586 || 1587 (oryg.) || 1586/1587 || 1585, 1587/1578, 1587 A || 1587 (Wrocław) || 1586 C/1587, 1587 B || 1586 A || 1586 B || 1601 || 1586 D || 1606 A.

Spróbujmy jeszcze krótko zrekapitułować główne wyniki niniejszych uwag. Stwierdzono więc istnienie oryginalnego wydania *Psałterza* z r. 1587, wydania czwartego z kolei, zamykającego serię wczesnych edycji utworu, wytłoczonych przez oficynę Łazarzową. Stwierdzono istnienie dwu „nowych” wydań *Psałterza* z datą 1587, należących do tzw. „grupy środkowej” (jedno z nich odpowiada u Piekarskiego pozycji: XXII. 1.) i podjęto próbę ustalenia ich chronologii. W wyniku uwzględnienia nowych materiałów możliwa stała się dyskusja z niektórymi spostrzeżeniami Piekarskiego. Podjęto wreszcie próbę uściślenia chronologii i wzajemnego następstwa edycji *Psałterza*, wchodzących do tzw. „grupy środkowej”¹¹.

¹⁰ W każdym razie niewątpliwie przed 1600 (por. P XXI—XXII).

¹¹ Chciałbym tu złożyć podziękowania za udostępnienie egzemplarzy Bibl. Narodowej, Bibl. Uniwersytetu Warszawskiego, Bibl. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibl. Uniwersytetu Poznańskiego, Bibl. Gdańskiej PAN (dyr. Marianowi Pelczarowi w szczególności), Bibl. Czartoryskich w Krakowie, Bibl. Jagiellońskiej, Bibl. Kórnickiej PAN (a specjalnie mgr Paulinie Buchwaldównie, kierownicze Działu Starodruków) oraz innym bibliotekom, z których zbiorów korzystałem przy przygotowywaniu pracy tej dorywczo.

Serdeczne podziękowania zechce także przyjąć dr Janina Kultuniakowa za pomoc w pracy nad egzemplarzem wydania poznańskiego i dr Jerzy Woroncza, który pożyczył mi opracowane niegdyś przez siebie tabele położenia sygnatur w niektórych egzemplarzach wydań *Psałterza* z w. XVI, oraz mgr Zbigniew Nowak za udzielenie niektórych informacji dotyczących egzemplarza gdańskiego wydania *Psałterza* z datą 1585.